

ՅՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԻՐԱԾ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՍ՝ ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Սիրով, յարգանքով եւ երախտագետ սրտով կ'ոգեկոչեմ յիշատակը ուսուցչիս, որ իմացական զարգացումիս եւ գրական հաշակիս կազմաւորման վրայ, այնքան խորունկ եւ բարեբար ազդեցութիւն մը ունեցաւ: Իրեն կը պարտիմ ոչ միայն հայ գրականութեան, այլեւ ռուսական, ֆրանսական, գերմանական գրականութիւններուն լաւագոյն գործերուն անաշուծը եւ վայելումը:

Անցեալ օրերու վերջուշը զիս ետ կը տանի Նրուսադէմի Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտական տարիներուն, երբ առաջին անգամ լսեցի Յակոբ Օշականի անունը: 1934ի դպրոցական վերամուտի օրերուն, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց ամրակազմ մարմնով, միջահասակ, ըմբոստ աղ պղպեղ մագերով, կիտուած յօնքերուն տակէն նայող խորաթափանց աչքերով, անփողկապ շապիկով պատկառագոյն մարդ մը, որ հանդարտ եւ հաստատ ֆայլերով մեր դպրոցի բակէն կ'անցներ եւ ժառանգաւորացի գանառ դռնէն կը մտնէր ամէն առտու, քացարձակապէս անտարբեր շրջապատին: «Տղա՛ք», այդ պարունը՝ Յակոբ Օշականն է. մեր մեծագոյն ֆնադատը, զգուշացէ՛ք. ըսաւ մեր մատենագրութեան ուսուցիչ Նղիվարդը, գոհացում տալով մեր հետաքրքրութեան: Քննադատ բառին ճշգրիտ իմաստը չէի գիտեր տակաւին եւ գայն բառացիօրէն առնելով խորհեցայ թէ ան մարդ մըն էր որ ուրիշները կը ֆնէր եւ կը դատէր ու իրեն հանդէպ զգացած պատկառանքս երկիւղի վերածուեցաւ: Զկրցի հասկնալ, սակայն, թէ ժառանգաւորացին մէջ այս ո՛րքան շատ մեղքեր կը գործուէին որ դատաւոր մը

ամէն առտու հոն կ'երթար ֆննելու եւ դատելու: Քիչ մըն ալ տարօրինակ գտայ որ իր մականունը՝ Հայոց Պատմութեան մէջ յիշուած գիւղի մը անունն էր:

Բաղդը այնպէս բերաւ, որ Օշականենք քննութիւն հաստատեն Նրուսադէմի Քաթամոն արուարձանը եւ դրացի ըլլանք իրարու: Անահիտ եւ Վահէ Օշականները ինծի տարեկից էին եւ շուտով քարեկամացանք: Անահիտը, մեր երիտասարդական օրերուն, իր քացառիկ ուշիմութեամբ, կենսունակութեամբ եւ ձեռներեցութեամբ՝ ինքնավստահութիւն էր ամբողջ. պապային աղջիկը: Վահէն՝ ներհայեցող, զգայուն, արուեստագէտի ըմբոստ խառնուածքով, ինքնատիպ տղան, որուն հոգիին մէջ կը զգայի խորտումը խորունկ յոյզերու եւ իր հօր ծանր շուքին տակէն դուրս գալու, լուռ բայց հզօր տենչը:

Յանախ կը հանդիպէի իրենց: Հայ ուսուցչի համեստ, մաքուր, կոկիկ տուն մըն էր իրենցը, հոգեկան խաղաղ, չերմիկ սիրագեղ մթնոլորտով: Տունին բարի հրեշտակը Տիկին Արաֆսի Օշականն էր՝ տանտիկին, մայր, ընկեր, բուժույր եւ վերահսկիչ. վերջին բառը՝ իր ֆաղցրագոյն առումով: Պենդ մը անոյշ սիրտ, տարօրէն բարի, զգայուն եւ խելացի այս կինը համակ նուիրում էր եւ կը պաշտէր իր ամուսինը՝ շատ քացառիկ սիրով մը, որ չէր գիտեր առնել, եւ կրնար միայն տալ: Խորունկ գիտակցութիւնը ունէր իր ամուսինին տաղանդին մեծութեան եւ առաքելութեան արժէքին, ու իր կեանքի նպատակ ըրած էր իր ամուսինին համար ստեղծել ամէնէն բարենպաստ պայմանները,

որպես զի ան շարունակեր անխռով եւ անարգել ստեղծագործել: Եւ եթէ Օշական, իր յիսուն տարուայ քեղուն ստեղծագործական կեանքին մէջ շուրջ հարիւր արժեքաւոր երկեր հեղինակեց, այդ պատկանելի արդիւնքին մէջ շատ խոշոր է բաժինը Տիկին Օշականին, որ հոգ տարաւ ամուսինին առողջութեան, խնայեց անոր ժամերը, ջիւղերը եւ ուժերը եւ անոր մահէն ետքն ալ անընթեռնելի մըջնագիրով գրուած ձեռագիրները մէկիկ մէկիկ մաքուրի առաւ, հրատարակութեան համար պատրաստ վիճակի մը մէջ դրաւ եւ տարիներով հետապնդեց անոնց լոյս ընծայումը: Եւ երբ յեղակարծօրէն իր ամուսինին կեանքի թելը փրթաւ, Արաքսի Օշականն էր որ ամէնէն աւելի ցաւեցաւ եւ տառապեցաւ, ոչ թէ միայն իր կեանքի ընկերը կորսնցնելուն համար, այլ որովհետեւ որպէս իր ամուսինին մոտի ընկերը եւ գործակիցը ան ամէնէն աւելի իրագեկ էր եւ գիտէր թէ քանի կարեւոր ծրագիրներ իրենց սաղմնային վիճակին մէջ մնացին: Մեր ազգը, մեր գրականութիւնը ծանր պարտքին տակն են այս անգուգական կնոջ: Լոս իջնէ իր գերեզմանին եւ լոյսերու մէջ ցնծայ իր հոգին:

Օշական, երբեմն, պատշգամ կ'ելէր ամառուան տօթին գովանալու եւ քիչ մը հանգչելու: Լուռ, ինք իր աշխարհին մէջ խորասուզուած, իր մտածումներով կլանուած մարդ մըն էր որ ժամանակ չունէր վատնելու: Մահուան ուրուականը դպած էր իր ուսին եւ սրտի զօրաւոր տագնապ մը տուած էր առաջին ազդարարութիւնը: Կարդացեր էր իր հիւանդութեան մասին բոլոր կարեւոր հրատարակութիւնները եւ մասնագէտ սրտաբանէ մը աւելի յստակ գաղափար մը ունէր գալիքին մասին եւ շատ խիստ ծոմապահութեամբ կ'ապրէր Տիկ. Օշականի ամենատես հսկողութեան տակ: Այդ օրերուն, արեան գերեմնումը եւ ֆօլէպէրօյը

հակակշռի տակ պահող դեղեր չկային: Կը յիշեմ օր մը, երբ տունին անդորրութիւնը կարն պահի մը համար խանգարուեցաւ: Պր. Օշական, պատշգամէն իր աշխատասենեակը վերադառնալու տեղ կամացուկ մը խոհանոց անցաւ: Տիկին Օշական ամմիջապէս հետեւեցաւ իր ամուսինին: «Յակոբ, աղուորս, գիտես որ արգիլուած է:» Տիկին Օշականին աղերսանքն էր: «Կնի՛կ, եթէ պատահ մը հաց ալ պիտի չկարենամ ուտել, սատկիմ երթամ», գոչեց Օշական: Տիկին Օշական, ողորիչ շեշտով մը, անուշ խօսքերով իր ամուսինին սիրտը առաւ: Ան հանդարտեցաւ եւ հեզ գառնուկի պէս աշխատանքին վերադարձաւ:

Հսկայական ծրագիրներ կային իրագործելի, նուիրական պարտականութիւններ ունէր կատարելիք իր նահատակ գրչեղբայրներուն յիշատակը յաւերժացնելու: Ամբողջացուելիք կիսաւարտ գիրքեր կը սպասէին իրենց հերթին: Կը զգար որ այնքան կարն էր իր ժամանակը. խուճապի մատնուած մարդու մը անապարանքը կ'երեւար իր դէմքին վրայ, իր արտայայտութիւններուն եւ կենցաղին մէջ: Ան՝ որ յաջողած էր այնքան նոխ եւ գեղեցիկ լեզու մը նարտարապետել՝ դժուարութիւնը ունէր սովորական խօսակցութեան մը մասնակցելու: Ամէկուտ, վերապահ, բարի, անկեղծ գեղացին էր որ տակաւին բոլորովին չէր հաշտուած քաղքենի կեանքի մը միջավայրի պայմաններուն, մանրութիւններուն: Ոչ ոք կրնար գուշակել որ այս անձը արեւմտահայ գրականութեան մեծ հարթողն էր, որ մեր լեզուին բառերը մտրակի պէս կը շաչեցնէր եւ աժան փառքեր աւազի կուտներու պէս գետին կը տապալէր:

Այդ օրերուն, Նրուսադէմի մէջ, երեք անգլիական երկրորդական վարժարաններ կային, երկուքը մանչերու եւ մէկը աղջկանց: Զկար հայկական երկրորդական վարժարան

մը: Երեքս ԵՄ անգլիական դաստիարակութիւն ստացանք որ մեզի տուաւ անգլիերէն լեզուի եւ գիտական ու ընկերային նիւթերու տարբերքը -- չոր եւ տափակ կրթութիւն մը: Երուսաղէմի ուսումնատեմէ՛ հայ երիտասարդութեան հանդէպ ամէնէն աւելի կարեկցութեան զգացումն էր որ մղեց Յակոբ Օշականն ու Շահան Պէրպէրեանը 1940ին ձեռնարկելու Երուսաղէմի Հայ Մշակութային Միութեան հիմնադրումին, որ նախախնամական դեր մը կատարեց սաղիմահայ մեր մշակութային կեանքին մէջ եւ հայկական քարձրագոյն կրթութեան պակասը լրացուց:

Օշական, ընկերակցութեամբ Ծ. Պէրպէրեանի, իր տունը ժողովի հրաւիրեց սաղիմահայ բոլոր կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները եւ քացատրեց Միութեան նպատակը: Ծ. Պէրպէրեան ներկայացուց Հայ Մշակոյթի եւ Ընդհանուր Մշակոյթի մասին դասընթացներու եւ անոնց յարակից աշխատարաններու ծրագիրը՝ գրական վերլուծում եւ շարադրութիւն. վարիչ՝ Յ. Օշական: Ատենախօսութիւն, Արտասանութիւն եւ Թատերադրութիւն, վարիչ՝ Ծ. Պէրպէրեան: Բոլոր ներկաները, քացի Հայ Երիտասարդաց Միութեան ներկայացուցիչէն՝ խանդավառութեամբ ընդառաջ գացին առաջարկին եւ շուտով Առաջին Եռամսեակի ճեմարանական աշխատանքները սկսան:

Ամէն երեքշաբթի իրիկուն, առանց քացառութեան, Y.M.C.A.ի իր դասարանին մէջ էր Օշական դասախօսելու համար իր սիրական նիւթը՝ Հայ Գրականութիւն, եւ ամէն Հինգշաբթի Շահան Պէրպէրեանին կարգն էր մեզի խօսելու Աւագ Արուեստներու մասին: Կը յիշեմ ձմրան խիստ ցուրտ հագուադէպ երեկոներ եւ ամէն կողմ ձիւնով պատած, այս երկու պատուական մեծ ուսուցիչները դասախօսեցին չորս հինգ հոգիէ քաղկացեալ

դասարաններու, յարգելով ներկայ ուսանողներու ջանասիրութիւնը: Անոնք յաջողեցան քանդել մեր հոգիներն ու միտքերը քանտող պատերը եւ նոր աշխարհներ կերտեցին: Երուսաղէմէն ետք, Կիպրոս եւ Անգլիա, Լոնտոնի համալսարանին մէջ եւ այլուր, քաղմաթիւ քանախօսներու եւ դասախօսներու ունկնդրելու առիթը ունեցած եմ, սակայն, ոչ ոքի մօտ գտած եմ Օշականի խօսքին ինքնատուրութիւնը եւ Ծ. Պէրպէրեանի խօսքին տրամաբանական կառոյցը: Աչքիս առջեւն է Օշականը, մեր դասարանին ամպիոնին վրայ երբ հայ գրող մը կը ներկայացներ, կամ քերթուած մը կը վերլուծէր եւ կամ շարադրութիւն մը հրապարակային սրբագրութեան կ'ենթարկէր: Իր ստացածը գաւաթ մը արեւելեան սուրճ էր, գոր ամէն դասի սկիզբը իր սեղանին վրայ կը դնէի: Կը խմէր մինչեւ վերջին ումպը սիրտը զօրացնելու համար: Յետոյ ոտքի կ'ելլէր, երբեք նստած չէր խօսեր: Նայուածքը կը յառէր կէտի մը՝ միտքը ամփոփելու համար եւ կը սկսէր խօսիլ: Իր խօսքը չափուած ձեւուած դաշնաթաւալ հոսք մը չէր, այլ տաք ժայթքում մը անկաշկանդ յորձանուտ մը լաւայի, ոսկիի հարուստ երակներով, միշտ ինքնատուր, միտք չարչրկող, նոր, հետաքրքրական եւ համով՝ ճիշտ իր խառնուածքին պէս:

Աչքերը կը կարմրէին եւ ձայնը կը դողար յուզումէն եւ քերանը կը կղպուէր երբ կը խօսէր իր նահատակուած գրչեղբայրներուն մասին: Տառապանք էր զինք դիտել Ս. Փրկչի գերեզմանատան Արարայի հերոսներու յուշարձանին առջեւ եւ կամ սրահի մը քեմին վրայ՝ Ապրիլեան Եղեռնի յուշակատարումի մը ընթացքին, երբ կ'ուզէր խօսիլ եւ իր յարգանքը մատուցանել եւ չէր կրնար կուտակուած վիշտը արտայայտել եւ կը լռէր հագիւ «սիրելի հայրենակիցներ» ըսելէն ետք՝ նախադասութիւն մը

արտասանելով: Իր առողջական վիճակին ծանօթ եղողներս կը վախճայինք որ իր սիրտը պիտի չկարենար դիմանալ զգացած ցաւին: Կը յիշեմ 1943ի գարնան Օշականեց տունը հաւաքուած էին Հայ Մշակութային Միութեան վարչութեան անդամները: Այս քացառիկ առիթով ներկայ էին նաեւ Շ. Պէրպէրեան, Ռուբէն Փաշան, Յուսաբերի խմբագրապետ Գուրգէն Մխիթարեան եւ խումբ մը դաշնակցական եւ ռամկավար մտաւորական երիտասարդներ: Խօսակցութիւնը Սփիւռհայ Գրականութեան անստոյգ ապագայի մասին արտայայտուած յոռետեսութենէն, ակամայ անցաւ հայ Ազատագրական Շարժումին եւ ատոր ժողովուրդի վրայ անդրադարձին: Ռուբէն Փաշան ներամփոփ, լռակեաց մարդու մը տպաւորութիւնը ձգեց վրաս, որ այս քոյրը բազմիցս լսած էր եւ նախընտրեց մաս չառնել: Գ. Մխիթարեան դիտել տուաւ որ հայ ժողովուրդը հոգեբանօրէն տակաւին պատրաստ չէր եւ գուրկ էր ինքնապաշտպանութեան դիմելու միջոցներէն եւ անկազմակերպ վիճակ մը կը ներկայացնէր՝ կորսնցուցած ըլլալով իր մտաւորականութիւնը: Օշական որուն աչքերը միշտ կը կարմրէին ամէն անգամ որ եղեռնին մասին խօսուէր, չկրցաւ իր ցաւը եւ ընդվզումը չպոռթկալ. «Անոնք որ ազատագրական շարժումը շրջապագեծեցին, թուրքը չէին քանչնար: Արեւելահայերը թուրքին հոգեբանութիւնը քանչնալու առիթը չունէին: Բայց դուք, Գուրգէն, արեւմտահայ կուսակցականներդ շատ լաւ կը քանչնայիք թուրքին նկարագիրը. ի՞նչ վստահութեամբ անոնց տուիք մեր անունները: Թուրք մտաւորականութիւնը յղացաւ եւ գործադրեց մեզ քնաջնջելու դժոխային ծրագիրը»: «Զէինք կրնար հաւատալ որ մեզի գործակցող թուրք մտաւորականները այդպիսի հրէշային ծրագիր մը գործադրելու կարող էին» – ըսաւ Գ. Մխիթարեան ընկճուած

շեշտով մը: Զմեղանքը շատ տկար էր: Օշականի աչքերուն մէջ անհուն ցաւ, գայլոյթ, արհամարհանք եւ յուսահատութիւն իրարու յաջորդեցին:

Կեանքէն աւելի խոշոր այս մարդը կ'ուզէր քանչցուիլ, գնահատուիլ, սիրուիլ իր ժողովուրդէն եւ լուռ կը տառապէր անոր անտարբերութենէն ու անգիտութենէն, եւ փղոսկրեայ աշտարակի քնակիչ յայտարարած էր ինքզինքնը եւ ամուր փակած պատուհանները գոռիկ գրչապայքարի մը գոռում գոչումին դէմ եւ երկար առեւ իր մասին գրուածները, լաւ կամ գէշ, չէր կարդացած: Տարիներ ետք իր կեանքի մայրամուտին միայն վայելեց տաք եւ պոռթկուն սէրը հոծ քաղմութիւններու, սիրուեցաւ եւ սիրեց: Յուզեց եւ յուզուեցաւ ալեւոր գրագետը, եւ օր մըն ալ, ծովածաւալ այդ համակրանքին զոհ դարձաւ Հայէպի մէջ՝ ուր գնաց իր ժողովուրդին սէրէն, հոգիի ջերմութենէն հրապուրուած: Գնաց քայց չվերադարձաւ:

Դժբախտաբար, իր յիսնամեայ վաստակին ի պատիւ համագգային յոբելեանին պատճառած ուրախութիւնն անգամ անխառն չեղաւ: Որովհետեւ, Օշականի հիացող բանաստեղծ եւ խմբագիր՝ Անդրանիկ Մանուկեանը տկար պահու մը թոյլ գտնուեցաւ եւ պատեհապաշտ ու անհեռատես «ղագէթագին» դարձաւ, եւ Նայիրի Ամսագրի քակտին փակցուց «Օշական կը դաւնէ» վերտառութիւնը եւ անոր տակ շարեց քննադատ Օշականի Հայաստանեան կարգ մը գրողներու մասին լուսանցֆային քացասական դատումները, եւ պատճառ դարձաւ «Հայաստանեան քակտին» կողմէ անգութ եւ տգեղ խաչակրութեան մը, որ ի վերջոյ վիժեցուց Յոբելեանին ընդհանրական ծրագիրը: Մեր արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն երախտաշատ վաստակաւորը համագգային յոբելեանի մը իսկ չարժանացաւ:

Պատկերագարդ տրտում Պատմութիւն Հայոց: Օշական օժտուած էր գրական ստեղծումներու յարդը՝ ցորենէն զատելու բացառիկ զգայարանով: Այսօր գիտեմք թէ ինչո՞ւ խորհրդային շրջանի գրողներ կ'երկնէին այդ հաստափոր վէպերը, որակէն աւելի ֆանակին ուժ տալով:

Իր մահէն հինգ տասնամեակ տարիներ ետք, երբ կը մտածեմ այս հոյակապ մարդուն մասին եւ կը փորձեմ ճշտել տիրական գիծը իր անձնաւորութեան, կրնամ անվարան յայտարարել որ ա՛յդ՝ հայ գրագէտի իր կոչումին խորագոյն եւ վսեմագոյն գիտակցութիւնն էր, որուն գեղեցիկ հաստատումը կը գտնենք Մեհեան գրական գեղարուեստական ամսաթերթի առաջին թիւի հանգանակին մէջ: «Կը հաւատամք որ հայ հոգին լոյսն է, ոյժն է, կեանքն է անդրիական շփեղութեանը մէջ Արիական Ցեղին որուն կը պատկանինք»: Օշական իր կեանքը նուիրեց հայ հոգին գտնելու, անոր գեղեցկութիւնը լոյսին հանելու եւ սեւեռելու գալիք սերունդներուն համար:

Ան ունէր իր սրտին շատ մօտիկ երկրորդ առաքելութիւն մը – յաւերժացնել յիշատակը իր նահատակուած գրչեղբայրներուն: Արեւմտահայ գրականութեան մասին իր դասախօսութիւններուն ներածականին մէջ ան մեզի յայտարարեց: – «Արեւմտահայ գրականութիւնը ինծի համար անուն մը չէ: Անոր կէս դարը եւ կը կրեմ իմ նետրոյս մէջ: Անիկա, ինծի համար հոգեբանութիւն մըն է, կիրք մը, կրօնք մը գրեթէ: Ինչ որ պիտի փորձեմ մօտեցնել ձեզի, այն ֆանի մը խորունկ եւ զօրաւոր զգացումներն են, որոնք կ'արթննան մեր մէջ երբ կը կարդանք երեցներուն գործերը: Երբ անոնք՝ ձեզի եւ ուրիշներուն համար թուղթ սեւցնող շարքեր են յաճախ, ինծի համար գերագոյն պահեր են ամենախոր ապրումներու: Կարելոր թիւ մը իրապաշտներու կը ֆանչնամ

անձամբ: Իմ սերունդին (Ապրիլեան Արուեստագէտ սերունդ) բոլոր մեծ դէմքերը իմ հոգիին ընկերները եղան: Մեզ բաժնող զաղափարային տարբերութիւններն իսկ, այսօր կը թուին մասերը մեր հոգիներուն: Ամէն մէկը անոնցմէ հատոր մը կեանք է իմ մէջ. այնքան ծանր յոյզներու, տագնապներու հաղորդ էինք բոլորս ալ, երբ կը բերէինք իրարու մեր կիրքերը, ատելութիւնները, հիացումները: Մեղք որ այդ մարդերը չգտան իրենց արդար կենդանագիրները ինձմէ դուրս: Չունիմ կարողութիւնը այդքան ծանր ճիգ մը կրելու»:

Այդ յայտարարութենէն անմիջապէս ետք, գոհեց իր գլխաւոր վէպը՝ Մնացորդացը աւարտելու ծրագիրը եւ ձեռնարկեց Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան՝ տասը հատորներուն պատրաստութեան փրկելու համար հայութեան արեւմտեան թեւին հարիւր տարուայ (1840–1940) ստեղծագործական ճիգին պատմութիւնը:

Այելոր գրագէտը մօտէն ֆանչնալէս ետք, ոչ անտեղի եւ ոչ ալ անբնական նկատեցի Ս. Մեսրոպի գերեզմանով նուիրականացած գիւղին անունին իւրացումը: Այդ արարքը կը խորհրդանշէր իր նուիրումին եւ պարտականութեան գիտակցութեան մեծութիւնը: Այս անկրկնելի տաղանդը, Օշականի Մեծ Սուրբէն ներշնչուած՝ գիշերը ցերեկին խառնելով, վերահաս մահուան ճիրաններէն ժամանակ կորզելով, ամենի թափով մը ստեղծագործեց եւ մեզի բարձրորակ, ծաւալուն, բազմերես եւ կոթողական վաստակ մը ձգեց. շուրջ հարիւր հատոր որուն մեծ մասը անտիպ է եւ կամ գրական պարբերաթերթներու մէջ ցրուած:

Ինծի տրուեցաւ մենաշնորհը ֆանչնալու եւ վայելելու գրական այդ ժառանգին մատչելի մասը, շնորհիւ մենտորութեան Օշականի ամէնէն խոստմնալից

աշակերտներեն՝ օշականագետ՝ Արշակ Խաչատուրեան քարեկամիս, որ ազնուօրէն կազմեց ցանկը Օշականի գործերուն ընթերցումներուն: Իր թելադրանքներուն եւ քացատուութիւններուն հետեւելով՝ կարգաւ կարդացի Խոնարհները, Խորհուրդներու Մեհեանը, Երբ Պատանի եմ – Օշականի առաջին շրջանի պատմութեամբները, եւ ապա կարդացի Հայրենիք Ամսագրի մէջ լոյս տեսած Ծակ Պտուկը, Հարիւր Մէկ Տարուան երեք հատորները: Երբ հասայ Մնացորդացին, արդէն իսկ ընտելացած էի Օշականի հետգիտէր քարդացող ոնին, յեզուին նոխութեան եւ սկսած էի հաճոյք առնել իր պատկերաւոր արտայայտութիւններէն եւ ինքնատպուրենէն:

Երբ յայտնեցի Օշականին թէ աւարտած էի Մնացորդացի երեք գիրքերն ալ – «աֆերիմ, հերոսութիւն էր ըրածդ» – ըսաւ: Կականարկէր Յուսաբերի տպարանէն լոյս տեսած գիրքերուն քարքարոս տպագրումին, ամէնէն աժան թուղթի վրայ, անհաշակ տառատեսակով, անխնամ կազմով, խիտ եւ դժուար ընթեռնելի գիրքեր որոնց ընթերցումը իսկապէս ֆիզիքական տառապանք էր: Արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն յատկանշական վէպը՝ դատապարտուած էր ողորմելի նակատագրի, եւ տակաւին այդպէս ալ պիտի մնար, եթէ 1988ին նոր եւ հաշակաւոր հրատարակութիւն մը լոյս չտեսներ Անթիլիասի Տպարանէն Օշականի երախտագետ աշակերտներէն՝ գրող Պօղոս Սնապեանի թծախնդիր խմբագրութեամբ: Եւ երբ արտայայտուեցայ Մնացորդացին կրած խանդավառ տպաւորութեանս մասին եւ յայտնեցի իրեն՝ դժուարութիւնը որ ունեցայ ընկալելու կարգ մը տիպարներուն հոգեկան աշխարհին վերլուծման հարազատութիւնը, Օշական թելադրեց ինծի կարդալ Մօփասանի, Ֆլօպետի, Պալգաֆի, Բրուստի, Տօքոնստի, Ճէյմզ

Ճոյսի եւ Թոմաս Մանի գործերը, իր վէպը հասկնալու եւ արժեւորելու համար: Բարեբախտաբար, Երուսաղէմի Y.M.C.A. գրադարանը նոյն էր անգլիերէն թարգմանութիւններովը վերոյիշեալ հեղինակներու գործերուն եւ լիւրի գոհացում տուաւ գրական պապակիս:

Օշականի քազմեքս գրականութենէն ընթերցումներս – պատմութեամբ, վէպ, քատրոն, քնարախաղ, քննադատութիւն եւ մեքնագրութիւններ, զիս հաղորդակցութեան մէջ դրին շեշտուած խառնուածով եւ տաղանդով, ներթափանցելու քացառիկ զգայարանով վաւերական գրագէտի մը հետ, որ խոր նանաչումը ունէր ժամանակակից արեւմտեան գրականութեան գլխաւոր ուղղութիւններուն: Եւ ան, այդ պատկառելի վաստակը իրագործեց, քովն ի վեր, հայ յեզուի եւ գրականութեան իր սրտառու կոչումին եւ ուսուցիչ մնաց իր ամբողջ կեանքի ընթացքին:

Ուսուցիչ Օշականը, սովորական ըմբռնումով մարգուած, մանկավարժական սկզբունքներու եւ մեթոտներու կառչած դասատուն չէր: Տեսարաններ իր դասաւանդութեան եղանակին համաձայն պիտի չըլլային: Սակայն ան գիտէր ներշնչել, քոցավառել ուսանողներուն երեւակայութիւնը եւ հետաքրքրութիւնը, ցնցել, գրգռել իմացականութիւնը եւ սիրցնել նիւթը: Կրնայիր ընդվզիլ, զայրանալ երբ տարիներով սիրած հեղինակիդ մէկ կտորը քզիկ քզիկ կ'ընէր գրական վերլուծման պահու մը: Միւս կողմէ չէիր կրնար չկապուիլ, չհիանալ այս քառերու կախարդին որ նոր եւ ինքնատիպ մտածումներով եւ պատկերներով քեզ կը տանէր նշմարիտ արուեստին դիւքական աշխարհը եւ աչքերուդ առջեւ կը ցոլացնէր չտեսնուած գեղեցկութիւններ:

Դրական գործի մը մէջ ամէն քանէ աւելի եւ առաջ անկեղծութիւն, հարազատութիւն, նշմարտութիւն – իր

սիրած բառով՝ իրաւութիւն կը փնտռէր։ Եւ վա՛յ անոր որ շլացիկ եւ ուռուցիկ տարազներու ետեւ փորձէր ծածկել իր միտքի քաղկուծիները եւ սրտին չորութիւնը։ Գրական վերլուծումի մեր դասերը ելեգրականացած մթնոլորտի մը մէջ հոգիներու միջեւ հաղորդակցութեան տափ պահեր եղան երբ սիրագեղ բառերով վերլուծեց Դ. Վարուժանի Ցանը, Վ. Թէքեանի՝ Գեղօն Վանայ Տարեխին եւ Կախէթի Գինիին, Ն. Շնորհալիի՝ Նորահրաշք, Մ. Պէշիկպաշեանի՝ Առ Զեփիւռն Ալեմտաղիին, Պ. Դուրեանի՝ Տրտունջը, Սայեաթ Նովայի՝ Մի Խօսք Ունեմ Իլքիմագովը, եւ Լուսնակն Անուշ ժողովրդային երգը։ Ուրիշ առիթներով կործանեց Դ. Ալիշանի Բամ Բորոտան երգը, Սիպիլի Անցնելու Մօտը եւ Ա. Իսահակեանի՝ Սիրեցի Եարս Տարանը։ Զգացականօրէն կապուած իր վերջին գործերուն հետ մօրս սիրած միակ երգն էր, որ յաճախ կ'երգէր ինք իրեն՝ մեղմ, թախծանոյշ ձայնով մը եւ աչքերը կը լեցուէր։ Գոնիայի մէջ, իրենց տունին վարձակալը, երիտասարդ հայ բժիշկ մը՝ զայն սորվեցուցած եւ նուիրած էր Օր. Աննիկ Մանուկեանին։ Շատ ցաւ տեսած էր մայրիկս աֆսոսի քամիներուն վրայ եւ երբեք չհարցուցի թէ ինչո՞ւ կու լար. ի՞նչ էր իր սրտին պատմութիւնը։ Ամէն անգամ որ իր բառերով կ'երգէր.

Սիրեցի եարս տարան, եարա տուին ու տարան,

էս ինչ գուլում աշխարհ է, սրտակից ընկեր չկայ.

երեւակայութեամբ եւ հայրենիք կը փոխադրուէի, կը պատկերէի գիւղական հարսանիք մը, հարս ու փեսայ եւ հարսնետոբեր, գիւղի եկեղեցիին ճամբուն վրայ տաւուլ-գուռնայով, երգ ու պարով։ Յանկարծ կ'երեւային փութ ձիւներն որոնք հարսը կը փախցնէին եւ կը տեսնէի փեսին անհուն ցաւը եւ յուսահատութիւնը։

Երեւակայածս թելադրուած էր յաճախակի կրկնուող իրականութենէն։ Մեր պատիւը եւ արժանապատուութիւնը այդ օրերուն կը ճգմուէր վաւաշտ թուրքին կամ փրփրոտ կրունկին տակ։ Սիրտս ճմուռեցաւ եւ ընդվզեցայ երբ Օշական վերլուծումի պահուն, գերբուածը մէկդի հրեց արհամարհանքով եւ ըսաւ, «Այդ ո՞ր յիմարն է որ կուլար երբ իր սիրածը կը փախցնեն եւ չի յարձակիր առեւանգողին վրայ»։ Օշական տարբեր աշխարհէ մը կուգար։ Իր գիւղի մարդիկը պահած էին իրենց խրոխտ կտրիմութիւնը եւ չէին ենթարկուած հայ գաւառի ստրկացումին։

Գրական վերլուծումի ընթացքին «իրաւութեան» այս խստապահանջ փնտռումը երբեմն ծայրայեղութեան կ'երթար։ Կը յիշեմ ձմրան ցուրտ իրիկուն մը, գրական վերլուծումի նիւթն էր սփիւռքահայ բանաստեղծի մը նոր լոյս տեսած տաղարանին ընծայականը, թախծանոյշ մեղեդի մը ուր գերբողը կը խօսէր ցուրտ ու մութ գիշերներու, արտասուող ծաղիկներու, կոտրած սիրտերու, սէրերու, անյուսութեան, եւ նաեւ լոյսերու, գոյներու, յոյսի եւ կարօտի մասին։ Քերթուածին օրինակները ցրուելէ ետք, Օշական դարձաւ պատուհանին մօտ նստած Յակոբ Կիւրյեանին եւ ըսաւ. «Յակոբ, պատուհանը բաց»։ Անակնկալի եկանք. հրահանգը գործադրուեցաւ։ «Վարը նայէ, պարտէզին մէջ ծաղիկներ կը տեսնե՞ս»։

– Ո՛չ, Պարոն։ «Ահաւասիկ չիրաւ բանաստեղծ մը, որ գիշերային մութին մէջ ծաղիկ կը տեսնէ», ըսաւ Օշական եւ այդ ժխտական տրամադրութեան մէջ կործանեց գերբուածը վաւերական բանաստեղծի մը, որ շնշուածօրէն նկարագրական եւ զգացական մեր գերբութեան խորհրդածական երանգը աւելցուց ու դարձաւ սփիւռքահայ գրականութեան երախտաշատ վաստակաւոր մը։

Ուրիշ երեկոյ մը, գրական վերլուծումի նիւթը Վահան Տէրեանի Հրաժեշտի Գագէլն էր: Ինծի համար շատ սրտամօտիկ ֆերթուած մը որ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի մէջ գոց սորված էի եւ յանախ ես ինծի կ'արտասանէի: Մահը կանուխէն նանչցած էի երբ պզտիկ եղբայրս եւ ֆոյրս իրարու ետեւէ զոհ գացին հիւանդութեան եւ մոփիս մէջ դրոշմուած էր կանխահաս մահուան մը սարսափը: Տէրեանի Գագէլը իւրացուցած էի որպէս իմ «Մնաք Բարովս»:

Օշական, բառ առ բառ վերլուծումին անցնելէ առաջ քացատրեց Գագէլին տաղաչափական կառոյցը եւ ներկայացուց Տէրեանը իբր իրաւ քանաստեղծ մը որուն ֆերթողութիւնը կը յատկանշուէր երաժշտականութեամբ, պարզութեամբ, հաղորդականութեամբ, ֆնֆուշ մեյամադ-ձոտութեամբ: Ծանրացաւ իր անձնական դժբախտութեան եւ թոճախտին գործած աւերին եւ մահամերձ քանաստեղծի մը հոգեկան աշխարհին զգայնութեան:

Մեր գրականութեան եւ գրական դէմքերուն լաւատեղեակ ուսանողներէն՝ Մուրատ Մանուկեան ընդմիջեց. «Պրն. Օշական Վահան Տէրեան այդ ֆերթուածը գրելէն հինգ տարի ետք մեռաւ»:

– «Ուրեմն իրաւունք չունեմ այդ ֆերթուածը գրելու»-- Օշականի քարկանայթ ձայնն էր. խախտած էր վերլուծումի իր կռուանը, խաբուած զգաց. իր ձեռքի օրինակը պատռեց եւ չկրցաւ շարունակել: Գրական կտորի մը մէջ անկեղծութիւնը, նշմարտութիւնը, հարազատութիւնը հիմնական պահանջ էր, կիրքի վերածուած: Այդ գիշեր փշրուած տրամադրութեամբ տուն գացի:

Հետագային, Օշական, Տէրեանը վերահաստատեց իր քարձր համարումին պատուանդանին վրայ՝ որպէս «իրաւ քանաստեղծ մը որ տիրացած էր, իրաւ հոգիով, իրաւ արուեստով, իրաւ քաներ

ըսելու կախարդանքին»:

Գրական վերլուծումի աշխատանքին քառ առ քառ խիստ ֆննդութիւնը ոչ միայն գրական հասկացողութեան մեր զգայարանքը զարգացուց, այլեւ գրականութիւնը վայելելու մեր ճաշակը սրցուց, յարգանք ներշնչեց մեր լեզուին հանդէպ եւ մեզի սորվեցուց գրուածքի մը խորքը պեղելու արուեստը:

Իր վերլուծումներուն մէջ այնքան խիստ այս ֆննդատը համակ փաղցրութիւն էր երբ կը ներկայացնէր մեր գրական դէմքերը ժամանակագրական կարգով, եւ յաջորդաբար անդրադարձաւ կեանքին եւ գործին՝ Ղ. Ալիշանին, Մ. Պէշիկթաշիեանին, Պ. Դուրեանին, Յ. Պարոնեանին, Ա. Արփիարեանին, Լ. Բաշլեանին, Գ. Զօհրապին: Դասախօսութիւններու այս շարքը որ պիտի ընդգրկէր Արուեստագէտ Սերունդի աւագ գրողներն ալ, դժբախտաբար ընդհատուեցաւ Օշականի հիւանդութեան եւ Պաղեստինի փաղափական վտանգաւոր կացութեան հետեւանքով: Ճիշտ ատենին, Համապատկերի հատորները յաջորդաբար սկսան լոյս տեսնել եւ քախտաւորութիւնը ունեցանք ծանօթանալու արեւմտահայ գրականութեան աւագ եւ կրտսեր աշխատաւորներուն:

Իր դասախօսութիւններու ընթացքին, մեր տաղանդաւոր գրողներու ստեղծագործութեանց արժէքին ակներեւ գերզնահատումը Օշականէն՝ կը քիտէր՝ Նոր Սերունդին մօտ մեր գրականութեան հանդէպ հետաքրքրութիւն, սէր եւ յարգանք արթնցնելու դիտաւորութենէն: Երբ առանձին պահերուս կը խոստովանէի որ Պէշիկթաշիեանը, Դուրեանը եւ Մեծարեցը սիրելով հանդերձ, անոնց ֆերթուածներէն չէի ստանար այն իմացական քաւարարութիւնը որ ինծի կու գար անգլիացի քանաստեղծներ՝ Ջան Բիցի, Բըրսի Պիշ Շէլլի եւ Ուիլիամ Ուլըթուըրդի կտորներէն ուր զգացումին՝ մտածումն ալ

կ'ընկերանար: Օշական անարդար կը գտնէր այդ բաղդատութիւնը, առարկելով որ Անգլիա յիսուն միլիոն ժողովուրդ մըն էր որ կայսրութեան մը մշակոյթին բարիքները կը վայելէր, մինչդեռ մենք ափ մը ժողովուրդ էինք եւ մեր գրականութիւնը ծնած էր եւ կ'ապրէր ստրկութեան, գուլումի եւ կոտորածի մէջ եւ գրկուած էինք մտածելու պերճանքէն:

Եթէ Վահան Թէֆեան անուղղակի կերպով զգալի ազդեցութիւն մը ունեցաւ սփիւռփառ ստեղծագործութեան վրայ տարածելով հնչեակի կաղապարը, արտայայտելու համար անձնական նրբին յոյզեր եւ մտածումներ, ուսուցիչ, գրող եւ քննադատ Օշականի ազդեցութիւնը ուղղակի եւ տիրական եղաւ ու իր ոճն եւ ուղղութիւնը ընդունողներ դարձան կազմեցին 30-40ական թուականներուն: Ուսուսիչ Օշականէն մնաց որպէս թանկագին ժառանգ, իր Հայ Գրականութեան դասագիրքը, տպուած 1942ին Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանին մէջ, դարձաւ ամէնէն ցած որակ տպագրական փորձաթուղթի վրայ: Անմահ հոյակապ աշխատութիւն մը, յատկապէս պատրաստուած գրականութեան ուսուցիչներու համար: Լայն այդ շտեմարանէն օրինակ մը ունիմ եւ ամէն անգամ որ թերթատեմ միշտ շահեկան եւ ուսանելի բան մը կը գտնեմ: Զայն մասունքի պէս կը պահեմ:

Օշական, մեր գրական անդաստանէն ներս մտնելու գործած է 1910ին իր գիւղէն վերցուած տիպարներու կեանքը տուող սրտագրաւ պատմութիւններու շարքով մը՝ Խոնարհներ անունին տակ, որուն մէջ մեր աչիքն առջեւէն կը տողանցեն գիւղին Քօփուները, Տօգսանը, Տոպիքը, Պաղտօն Աշըի Ակօն, Հօրքուր Վարդանը, Մաղաքը, Խենք Սողոմէն, Շահապազը. բոլորն ալ զարնուած գլխէն եւ սիրտէն եղբրական փակտագրով, ամէն մէկը իր փայփայած, հոգ չէ թէ փշրուած երագին

անձնատուր: Խոնարհներէն ետք Խորհուրդներու Մեհեանը եւ Երբ Պատանի են, կ'ամբողջացնեն սկզբնական շրջանը իր ստեղծումներուն, որոնք կը յատկանշուին իրենց անթերի յօրինուածով, գեղահիւս լեզուին եւ ոճին նկարագրութեամբ. բանաստեղծական խոռվով եւ տիպարներուն հանդէպ զգացուած քննիչ եւ չերմ համակրութեամբ եւ մօտեցումի նորութեամբ եւ ինքնատպութեամբ:

Օշականի հայ գիւղը եւ գեղացին իր կեանքով եւ հոգեխառնութեամբ կը տարբերի Ա. Ահարոնեանի, Թ. Կատեցիի, Ռ. Զարդարեանի, Համաստեղի հոգին կապած, թուրքին եւ փրփրին կրունկին տակ հեծող, կեանքը լուսանցքի վրայ ապրող գիւղացիներէն, եւ ընդունակ են խորունկ եւ անգուսպ զգացումներու, սարսուռներու եւ հրաշքներու: Օշականի աշխարհին մէջ կը հանդիպին քաղաքներու, որոնք կ'այցուին սիրոյ զգացումէն եւ կը տարուին սեռին եւ կիրքին յորձանքին սաստկութենէն: Կան սրտոտ այրեր, որոնք գիտեն դանակ խաղցնել, հակառակորդին աչիքն իստաքիք կը նային եւ կնոջ մը նայուածքին համար արին կը թափեն:

Իր պատմութիւններէն մինչեւ իր լայնաշունչ վէպերը, Օշականի գործերուն աշխարհը՝ գիւղն է՝ իրեն համար ընտանի հարազատ միջավայրը: Հոն ապրուած այդ կեանքը երբ վէպի մը լայն պատմադրական վրայ կը փոխադրուի, տիպարները կը խոշորանան, անոնց հոգեբանութիւնը կը բարդանայ եւ կը ձեւագեղծուի եւ կ'աղարտի գեղացիին հոգեյատակը: Պարզուկ գեղացի պատանիի մը հոգին դիւրաբեկ անօթ մըն է անատակ ընկալելու եւ կրելու մարդկային շատ խորունկ եւ բարդ զգացումներ որոնք եւրոպական մշակոյթին բարբերուն, մտայնութեան բացուած, կեանքը տեսած ու ապրած հասուն մարդ մը պիտի զգար: Օշականի տաղանդը միայն կրնայ փրկել

ուրսուն էջանի հոգեկան վերլուծումը պատանիի մը՝ սէրէն եւ սեռէն զարնուած՝ իր սիրածին տունը հրդեհի տալու պահուն:

Վիպագիր Օշականի ներդրումը կարելու շահ մըն է լուրջ վէպէ ալապէս աղիատ արեւմտահայ գրականութեան: Եթէ վերցնենք Զապէլ Նսայեանի եւ Նրուխանի գործերը, նիհար է փանակը յաջողութեամբ: Օշական, հոս ալ կը տարբերի իր լայն շունչով եւ տիպարներուն հոգեվիճակները վերլուծումի ենթարկելու իր անյագ ախորժակով: Հիմնականը իրեն համար կեանքն է. հոգեկան ապրումը եւ ոչ թէ պատմութեան գործողութիւնը, շարժումը: Ինքը կենսապաշտ մըն է որ որդեգրած է ժամանակակից արեւմտեան վէպին հասկացողութիւնը՝ կենսապաշտութիւնը (վիդալիզմ) որ ցուցահանդէսն է կեանքի մը որ կը շարունակուի, կ'անի, կը զարգանայ, կը նիւզաւորուի, կը բարդանայ եւ որ կը ներկայացնէ մարդկային ընկերութեան կեդրոնը, մեղքերը, վերքերը, ինչպէս նաեւ մարդկային հոգիին աղուորութիւնը, ազնուութիւնը: Օշականի վէպը կը կրէ կենսապաշտ դպրոցին յատկանիշները – խրթնութիւն, խնդում, նիւզաւորում, ընդլայնում եւ անխուսափելի գառաձում եւ անկատարութիւն: Իր Մնացորդացին մէջ ան այնքան խորացաւ եւ լայնցաւ որ հազար էջանի մուտքէն ետք յուսահատուեցաւ եւ չկրցաւ աւարտել իր գլուխ գործոցը, որ ըստ իր իսկ յայտարարութեան, գեղարուեստականօրէն պիտի սեւեռէր Մեծ եղեռնը գեղացի նահապետական ընտանիքի մը կեանքին դրուագումովը՝ Կոտորածի եւ Աֆորի ֆամբաներուն, ուր տեղ մը վերջաւորութեան մօտ՝ Կոմիտաս պիտի պատարագէր հայոց մնացորդացին:

Օշական՝ գրագետի գրող է իր ծաւալուն գործերով իր ոնին ինքնատուրութեամբ, գեղարուեստական հասկացողու-

թեամբ, հմտութեամբ եւ մակարդակով, եւ իր կեանքի պարագրկումով կը մօտենայ Բրուստին, Պալգաֆին եւ Տոստոյեւսկին: Մեր մէջ միակն է որ փորձած է լուրջ ոստում մը ընել դէպի համաշխարհային գրականութիւն հոգեբանական վէպի կալուածէն ներս:

Օշական, շուրջ տասնեւիւնգ իր թատրոններով, արեւմտահայ գրականութեան առաջնակարգ իրապաշտ թատերագիրն է: Կը յիշեմ, 1941ին Նրուսադէմի Հայ Նրիտասարդաց Միութեան թատերախումբը Շիրվանգադէի Զար Ոգի ողբերգութիւնը բեմադրեց իմ դեկլարուութեանս տակ: Օշական ներկայ չէր եղած թատրոնին բայց նպաստաւոր խօսքեր լսած էր այդ մասին: Հանդէսէն ֆանի մը օր վերջ իրեն հանդիպեցայ Կիւլպէնկեան Մատենադարանին առջեւ: Իրեն իւրայատուկ ձեւով «ափէրիմ» ըսաւ: Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի թէ խումբին համեստ ուժերու յամառ աշխատանքովը գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք բերած էինք: «Մե՛ղբ տրուած ժամանակին եւ նիգին: Շատ դիւրին է խենթ մը բեմ հանել եւ ներկաները յուզել: Թատրոնը ընկերային կեանքէ առնուած տոմար մը պէտք է ըլլայ, ուր բեմին շարժումը պէտք է փոխարինուի տիպարներու հոգեկան աշխարհին վերլուծումովը»: Այս էր իրապաշտ թատերագրի իր հանգանակը:

Յատկանշական է որ, երբ իր պատմութեամբները եւ վէպերը՝ գիւղը ունին որպէս գործողութեան դաշտ, եւ գեղացին որպէս գործող, իր թատրոնը՝ զանց լնելով իր պատմական խորքով ֆանի մը խաղերը եւ ֆնարախաղերը, կ'ընդգրկէ ֆաղափը եւ ֆաղեհները:

Իր թատերգութիւնները մեծաւ մասամբ կը մնան անտիպ: Այս պարագան դժբախտութիւն է երբ նկատի ունենանք մեր թատերական գրականութեան

խեղճութիւնը: Տիկ. Օշական անձածկելի հպարտանով կը նկարագրէր «Նոր Պսակին» Պոլսոյ մէջ անդրանիկ բեմադրութեան աննախընթաց յաջողութիւնը: Հայրենիքի Ամսագրի մէջ անխառն հանդիման կարդացքը եմ «Մինչեւ Ուրը» որ բեմադրուեցաւ Երուսաղէմի Հայ Մշակութային Միութեան կողմէ: Կոստան Զարեանի ընտանեկան ողբերգութիւնն է, ամերիկացի բարեկեցիկ նկարչուհիի մը փորձը՝ գայն իր հայ կնոջմէն գնելու, անոր տաղանդին փթթումին ի խնդիր ու հայ կնոջ գերագոյն գոհողութիւնը: Քանի մը տարի ետք՝ Օշականի ինծի ըրած թելադրանքը իրագործելու առիթը ներկայացաւ երբ ինք գրեց «Ափիլէսի Կրունկը» անունով ընկերային թատրոնը Երուսաղէմի Հայ Մշակութային Միութեան թատերախումբին համար յատկապէս, զոր բեմադրեցի Y.M.C.A.ի թատերասրահին մէջ: Իրական կեանքէ առնուած այս բիւսը պատմութիւնն է Մեծ Նդեռնէն հրաշքով ազատած հայ որբուհիի մը որ Գահիրէի որբախնամ Հայ Տիկնանց Յանձնախումբին կարգադրութեամբ կը տեղաւորուի հայ հարուստի մը տունը: Որբուհին նշանուած է համեստ արհեստաւորի մը հետ եւ շուտով իրենց ընտանեկան տաճակ բոյնը պիտի շինեն: Հարուստին անառակ որդին կ'անպատուէ որբուհին եւ գայն յղի կը ձգէ: Որբուհին կրնայ դատարան դիմել, պատժել տալ չարագործը եւ հատուցում պահանջել: Բայց կը նախընտրէ նշանածին հետ մեծցնել անձին մանուկը, որովհետեւ «Ջաւակ մը աշխարհի մը տառապանք կ'արժէ»: Զգայացունց էր եւ զգաստացուցիչ՝ տպաւորութիւնը:

«Քարեքարը», հայրենիքի ներգաղթի օրերու խանդավառութեան մէջ, Օշականէն հրաւեր մըն էր ուղղուած Գալուստ Կիլիպէնկեանին, որ ստանձնէր քանի մը նաւերով Հայաստան փոխադրութիւնը հայրենաւարդ գանգուածներուն:

Իրապաշտ այս թատրոններուն առընթեր, Օշական, թափ տալով իր անցեալսոյց երեւակայութեան, գրած է երեք փնարախաղեր մեր պատմութենէն առնուած դրուագներու վերակենդանացումով: Ասոնցմէ առաջինը Ստեփանոս Սիւնեցին է որ Դուրեան մրցանակին արժանացաւ. հայ իշխանի մը եւ իշխանուհիի մը անկարելի սիրոյ ողբերգութիւնն է, զոր կարելի չէ կարդալ առանց տարօրէն յուզուելու: Օշական կ'ըսէր որ գայն գրած էր հայկական օփերայի համար: Քնարախաղը տակաւին կը սպասէ իր արժանաւոր երաժշտահանին: «Սասունցի Դաւիթ» փնարախաղը յատկապէս գրուեցաւ Երուսաղէմի Մշակութային Միութեան թատերախումբին համար եւ պիտի բեմադրուէր Շահան Պէրպէրեանի ղեկավարութեամբ. դերերը բաշխուեցան, փորձերը սկսանք, բայց Պաղեստինի ֆաղափական վտանգաւոր կացութիւնը արգելք հանդիսացաւ: «Օրն Օրերուն» ոգեկոչական փնարախաղը նուիրուած էր Ապրիլեան Նդեռնին: «Նոր մեռնիլ գիտենք» թատրոնը կ'ոգեկոչէր Վարդանանց յիշատակը: «Ոսկի Ուռնակը», «Աստուած կ'իջնէ», «Ան որ կու գայ», միարար բիւսները Երուսաղէմի ժառանգաւորացին մէջ բազմիցս բեմադրուեցան, ղեկավարութեամբ Շահան Պէրպէրեանին:

Օշականով է որ մեր փնադատութիւնը դարձաւ գրական սեռ եւ գեղարուեստական իրագործում իր տարողութեամբ, մակարդակով: Ան յաջողեցաւ մեր գրականութենէն ներս առնել եւրոպական գեղագիտական, գրական-փնադատական մտածողութեան տարածքը եւ արժեքափոխել եւ զանոնք ձեռնհասօրէն կիրարկել: Արշակ Զօպանեանի ուղղուած նամակի մը մէջ կը յայտնէ թէ սերտած է Սէնթ Պէօլը, Թէնը, Ա. Ֆրանսը, Ժիւլ տը Մէթըրը, Ռեմի տը Կուրմօն եւ ամէնէն աւելի ազդուած է Թէնէն: Երուսաղէմի Հայ Մշակութային

իր դասախօսութիւններուն ընթացքին յանախ Սէնթ Պէօվի անունը կը կրկնէր:

Օշական իր ֆննադատութիւններուն բերաւ խորութիւն, ջերմութիւն, կիրք եւ ենթակայական դատողութիւն: Գերմարդկային կարողութեամբ միայն կրնայ գրագէտ մը ուրիշ գրագէտի մը գործին առարկայականօրէն մօտենալ եւ գայն արժեւորել: Ան, գրական գործի մէջ փնտռեց գրողին հոգեկան աշխարհը եւ իր ապրած ժամանակին հաւաքական գգացողութիւնը եւ մտածողութիւնը: Ամէն իրաւ գրական գործ իրեն համար վկայութիւն (իր սիրական բառը) մըն էր գրողէն, իր ժողովուրդէն եւ ժամանակէն: Ինք օժտուած էր արտակարգ ուշիմութեամբ, յիշողութեամբ եւ ներթափանցելու, ընկալելու քննադական գգայարանով եւ կրնար առանց մեծ դժուարութեան չափել գիրքի մը գրական արժէքը ֆանի մը էջերու ընթերցումով: Կը յիշեմ դէպք մը իր բացառիկ ըմբռնողութիւնը բացայայտող: Ամառ կէսօրէ վերջ մը իր տունն էի. արար բանաստեղծ՝ Ապուլ Ալա Մաարիի ֆերթուածներուն անգլերէն թարգմանութեամբ գիրքը տուաւ եւ խնդրեց որ ֆանի մը էջ հայերէնի թարգմանեմ: Յանապատրաստից բերանացի թարգմանեցի՝ առանց կարենալ տողերուն իմաստին թափանցելու: Ինք ինձմէ շատ աւելի արագ հասկցաւ բանաստեղծին միտքը եւ Մաարիի մասին շահեկան մեկնադրութիւն մը գրեց, որ, եթէ չեմ սխալիր երեւցաւ Սիոն ամսագրին մէջ:

Եղան որ այսպանեցին զինք եւ բողոքեցին գրագէտներու հանդէպ իր բարբարոսութեան դէմ: Ժամանակը ցոյց տուաւ որ իր դատումները ճիշտ էին: Մեր թերթերուն եւ պարբերականներուն մէջ երեւցած գրական դէմքերու եւ հարցերու մասին իր բազմաթիւ մեկնադրութիւններով եւ ֆննադատականներով, գրեթէ միւս միւնակ, ան կրցաւ կարգ ու կանոն հաստատել եւ արժեւոր չարժեւոր գատել: Անողորմ եւ

խիստ եղաւ անարժաններուն հանդէպ բայց միշտ խանդադատանով մօտեցաւ տաղանդաւորներուն:

Քննադատութեան քննադատին մէջ, իր գլուխ գործոցը Համապատկերներու շարքն է անտարակոյս. տասը հատոր կոթողական գործ մը, որ արեւմտահայ գրական ճիգին՝ հարիւր տարուան (1840-1940) շփեղ վկայութիւնն է: Բոլոր անոնք որ պիտի ուզեն սերտել արեւմտահայ գրականութիւնը, անխուսափելիօրէն պիտի դիմեն այդ յորդառատ աղբիւրին: Համապատկերներուն մէջ, ըստ արժանւոյն, ֆանդակուած են դէմքերը մեր Զարթօնքի, Ռօմանթիկ, Իրապաշտ եւ Արուեստագէտ սերունդներուն աւագ եւ կրտսեր գրողներուն: Ի դէպ, խորունկ ընդվզումով տեղեկացայ որ մեր արեւմտահայ բանաստեղծութեան իշխանին՝ Վահան Թէֆէեանին կենդանագիրը անյայտացած է եւ ատոր տեղ դրուած է Օշականին՝ Վ. Թէֆէեանին մասին նախապէս գրած մեկնադրութիւնը: Հայ Երուսաղէմի ներկայ Պատրիարքին հետ այս մասին խօսակցութեան մը ընթացքին, Ամենապատիւ Սրբազանը յայտնեց թէ Ս. Յակոբայ Տպարանի իր տեսչութեան շրջանին երբ Համապատկերի ձեռագիրները հոն կը պահուէին, Եղիվարդ՝ Թէֆէեանի կենդանագիրը փոխ առած էր դասախօսութեան մը համար եւ չէր վերադարձուցած: Եղիվարդ ոչ եւս է: Ի՞նչ պատահեցաւ այդ ձեռագրին: Որո՞ւ ձեռքը անցաւ. ո՞ր է հիմա: Գողը գիտակցութիւնը ունի՞ր իր զագրելի արարքին:

Օշական Եւրոպական հասկացողութեամբ հայկական ֆննադատութիւնը զարգացնելու համար ստեղծեց լեզու մը իր իւրայատուկ բառամբերով եւ տարազներով՝ արեւմտեան գրական, գեղարուեստական մտածողութեան նրբերանգները դիւրաւ արտայայտելու համար: Օշականի լեզուն եւ ոճը իրենց

կարգին ուշագրաւ իրագործումներ են: Իր ոճը հակառակ իր աշխատուած երեւալուն՝ հարազատ արտայայտութիւնն է իր տիրոջ խառնուածքին: Սկզբնական շրջանի յստակ, չդուտ եւ կենդանի լեզուն՝ ի սէր ինքնատպութեան եւ նորարարութեան՝ դարձաւ քարոյ ծանրագնաց եւ խրթին ու վնասեց հասկնալիութեան: Լեզուական անյստակութեան մէջ ժամանակի սեղմութիւնն ալ իր տխուր դերը կատարեց: Հալածուած ի մը նման, ան անհաւատալիօրէն արագ կը գրէր եւ յաճախ ժամանակ չունէր սրբագրելու: Կը յիշեմ առիթներ երբ երուսաղէմի ժառանգաւորացի իր խուցին մէջ, խումբ մը տղոցս հատուած մը տուն կու տար, գորգրի կ'առնէինք. մեր գրածին տառասխալները սրբագրելէ ետք տպարան կը յանձնէր առանց լեզուն վերջնական յղկումի ենթարկելու:

Հակառակ Օշականի կենդանի խօսքին եւ լեզուին ու ոճին մտերմութեանս, եղած են առիթներ երբ հատուածներ իր վէպերէն եւ ֆննադատականներէն չեմ կրցած ըմբռնել: Հայկական երկրորդական վարժարաններ աւարտած գրասէր քարեկամներ, որոնք լրջօրէն կը հետաքրքրուին մեր գրականութեամբ, չեն հասկնար Օշականը եւ կը յուսահատին: Համոզումս է որ գրողի մը մեծութիւնը կը կայանայ իր մտածումները պարզ, յստակ եւ դիւրահասկնալի լեզուով մը արտայայտելու մէջ, պահելով իր ոճին ինքնատպութիւնը եւ թարմութիւնը՝ առանց տափակութեան:

Մեր գրականութեան այս քաղաքապետ աշխատաւորին տեղը՝ որպէս հայ գրականութեան նուիրեալ ուսուցիչ, գիւղագիր, պատմաւածագիր, կենսապաշտ վիպասան, իրապաշտ թատերագիր, ֆնարախաղի փրփող, ֆննադատ, դժուար չէ որոշել: Իր պատկառելի վաստակով եւ հոյակապ նուաճումներով ան արեւմտահայ

գրականութեան տիտանն է: Ինծի համար ան դարեբոլ խորքէն եկած հայ գրական հանճարին (եթէ խոշոր չէ բառը) ամէնէն ամբողջ եւ ուժեղ արտայայտութիւնն է:

Ի՞նչ վերապահուած է իր ապագային: Կը հաւատամ, որ ինք պիտի շարունակէ մնալ մասնաւորներու գրագէտը. անոնց՝ որոնք հաշակը եւ ծարաւը ունին իմացական նրբին վայելքներու: Իսկ իր ֆակտագիրը կապուած է արեւմտահայութեան եւ արեւմտահայ գրականութեան ֆակտագրին: Մահուան յիսնամեակին առիթով ֆանի⁹ տեղ եւ ի¹⁰նչ անկեղծութեամբ ոգեկոչուեցաւ խնկելի յիշատակը այս մեծ երախտաւորին: Լոնտոնի մէջ կարելի չեղաւ գրական երեկոյթ մը իսկ կազմակերպել: Մեզմէ ֆառորդ դար ետք՝ ֆանի⁹ հոգի պիտի հետաքրքրուի մեր Արուեստագէտ Սերունդին վաստակով եւ պիտի գուրգուրայ ատոր վրայ: Օշականի գործին կարեւոր մէկ մասը կը սպասէ լոյսի քարիփին: Իր Համակիրներուն եւ աշակերտներուն վրայ կը ծանրանայ այդ նուիրական պարտականութիւնը, օժանդակութեամբ համագգայինին, Ալեք Մանուկեան Մշակութային ֆօնտին եւ հայ մշակոյթի պաշտպան՝ գիտակից քարեքարներու:

Խորունկ համոզումս է որ Օշականի գրական վաստակը, ինչպէս նաեւ ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը պիտի փրկուի երբ մեր նորագաւտ հայրենիքը գայն ընդունի որպէս հարազատ եւ անբաժանելի մասը ստեղծագործ հայ հանճարին եւ բանայ իր սիրտը ամբողջովին եւ գայն ընդունի մեր հայրենիքի կրթարաններէն եւ համալսարաններէն ներս: Ներկայիս, երբ մեր հայրենաբնակ հարազատներուն մեծ մասին կեանքը պատռտ մը հացի համար ամենօրեայ մղձաւանջ մըն է, վասն հայ գրականութեան կոչս՝ անգութ պերճանք եւ անհեթեթ ըղձակերտ մտածում կրնայ նկատուիլ,

բայց, լաւատես եմ ապագայի հաշուոյն. կը հաւատամ որ երբ անմիջապէս տնտեսական պայմանները բարելաւուին, մեր մայր հայրենիքը տէր պիտի կանգնի «ամենայն հայոց գրականութեան»: Մեզի կը մնայ տոկալ ու երբեք չընկրկիլ:

Յարգանքի եւ սիրոյ եւ ոգեկոչումի այս տողերս բերելու համար աւարտին, չունիմ աւելի վայելուչ եւ սրտագին միջոց մը՝ քան մէջբերելու սփանչելի ուսուցչիս՝ իր յորելեանին առիթով Պէյրութի մէջ արտասանած հառին հետեւեալ հատուածը:

– «Կեանք է ասոր անունը, որուն քոյր պողոտաներուն վրայ այս ժողովուրդը բաժնէր է իր արիւնքը, իր համարը, իր գեղեցկութիւնը, ինկած՝ սփռուքի վրայ, չորնալու սահմանուած, ինչպէս ուզեց իր հիւսիսը եւ յաւիտենական քշնամին:

Փա՛ռք իմ ժողովուրդին: Մի՛ յուսահատիր, սեւ մի՛ տեսներ աշխարհը,

ան որ ինկաւ չորս ծագերուն, այսօր հոս է, ինքզինք գտած, իր յաւիտենական սպասին սպասարկու, փա՛ռք իմ ժողովուրդին:

Երբ կը տեսնեմ քանի մը հարիւր հոգի իմ գործս գնահատող՝ ես վարձատրուած եմ: Առի ձեզմէ եւ տուի ձեզի: Առի իմ մեծերէս գրականութիւնը՝ հաւատով եւ փոխանցեցի յաջորդներուս:

Սփոփուած կը մեկնիմ այս քաղաքէն տեսնելով որ իմ հունձօս չի մեռնիր եւ կը պտղաբերի:»

Հեզութեամբ եւ խանդաղատանքով կը խոնարհիմ իր լուսեղէն յիշատակին առջեւ եւ կ'ըսեմ, «Յարգանք անկարելի նուիրումիդ եւ յաւերժական փառք կոթողական վաստակիդ, հայ գրականութեան տիտանեան առաքնալ»:

ԿԱՐՊԻՍ ԵՍԱՅԵԱՆ

ՄԱՐԴԸ ՄԻԱՍՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԻՒ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆԻ

Մարդը մարմինի եւ հոգիի միասնութիւն է: Մարդու մարմնի ո՞ր անդամին մէջ է հոգին:

– Ամէն տեղ. կեդրոն ունենալով սիրտը: Ինչպէս որ ամբողջ երկիրը կը պատկանի Թագաւորին, բայց այնտեղ ունի իր պալատը, այնպէս ալ հոգին:

Ինչո՞ւ սիրտը: Որովհետեւ քանի դեռ մարդու սիրտը կ'աշխատի, հոգին մարմնի մէջ է: Երբ սիրտը կը կենայ, մարդն այլեւս մարդ չէ, այլ՝ դիակ, որովհետեւ հոգին լքած, հեռացած է:

մարմինէն: Մարմինը հոգիի ժամանակաւոր բնակարանն է:

Հետեւաբար Քրիստոնեան երբ կը խաչակնքէ՝ յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Սրբոյ Հոգւոյն, «Հոգւոյն» ըսած ժամանակ ձեռքը պէտք է ցոյց տայ սիրտը՝ Հոգիի կեդրոնատեղին:

Այստեղն է Քրիստոնեաներու մէջ աջէն-ձախ, ձախէն աջ խաչակնքելու տարբերութիւնները:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ